

Мұқаметханұлы Н.¹, Қанат Г.^{2*}

¹ профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
қытайтану кафедрасы, Қазақстан, Алматы қ.

^{2*} 2 курс магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық ниверситеті,
қытайтану кафедрасы, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

**СУ БЕЙХАЙДЫҢ «ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТАРИХЫ»
МОНОГРАФИЯСЫНДАҒЫ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕР АУДАРМАСЫ ЖӨНІНДЕ**

Бұл мақалада «Қазақ мәдениет тарихы» кітабының Қазақстан мен Қытайда қазақ тіліне аударылып шыққан нұсқасындағы жалқы есімдердің аудармасына салыстырмалы түрде талдау жасалған. Аударма процесінде қолданылатын аралас аударма, семантикалық аударма, калька аударма түрлерінің қолданылуын анализ жасап, түпнұсқа мазмұнын толыққанды сақтау шешімдерін зерттеген. Салыстыру арқылы Қазақстан мен Қытай қазақтарының термин қолданыстарында айырмашылықтың қалыптасқандығын атап көрсетеді. Бұл құбылыстардың қытай тіліндегі жалқы сөздерді немесе терминдерді транскрипциялаудағы принциптерінің ұқсамауынан пайда болған деп санайды. Ал бұл мәселелер тек латын әрпін қолданысқа енгізген кезде ғана дұрыс шешіледі деген қорытынды шығарады.

Түйін сөздер: жалқы сөздер, аударма, салыстырмалы талдау, аудармадағы айырмашылықтар, латын әрпін қолдану.

Mukhametkhanuly N.¹, Kanat G.^{2*},

¹Al-Farabi Kazakh National University of Oriental Studies Professor of the
Department of Sinology, Kazakhstan, Almaty

^{2*}Al-Farabi Kazakh National University of Oriental Studies 2-year master student of the
Department of Sinology, Kazakhstan, Almaty, e-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

Translation of proper names in the monograph by Su Beihai “The History of Kazakh Culture”

The article comparative analysis of translation of proper names in the book by Su Beihai “The History of Kazakh Culture”, which was translated into Kazakh in Kazakhstan and China. The use of different types of translations was analyzed, such as mixed translation, semantic translation and loan translation that are used in the translation process; solutions for the full preservation of the original contents were investigated. The performed comparison helped to identify the processes of formation of the difference in the use of terms accepted by Kazakhs from Kazakhstan and China. The author gives a personal opinion that such a phenomenon is associated with different principles of transcription, which are used for proper names and terms in Chinese. It is concluded that this problem can be solved by using the Latin alphabet.

Key words: proper name, translation, comparative analysis, translation difference, application of Latin letters.

Мұхаметханұлы Н.¹, Қанат Г.^{2*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
профессор кафедры китаеведения, Казахстан, г. Алматы

^{2*} магистрант 2 курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, кафедра китаеведения,
Казахстан, г. Алматы *e-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

Перевод имен собственных в монографии Су Бейхая «История культуры казахов»

В статье выполнен сравнительный анализ перевода имен собственных в книге Су Бейхая «История культуры казахов», которая была переведена на казахский язык в Казахстане и в Китае. Был проведен анализ применения разных видов переводов, таких как смешанный перевод, семантический перевод, перевод калька, исследованы решения полноценного сохранения

содержания оригинала. С помощью выполненного сравнения выявлены процессы формирования разницы применения терминов, принятых у казахов Казахстана и Китая. Автор приводит личное мнение, что такое явление связано с разными принципами транскрипции, которые применяются для имен собственных и терминов на китайском языке. Сделан вывод о том, что данная проблема найдет свое правильное решение с внедрением использования латинского алфавита.

Ключевые слова: имена собственные, перевод, сравнительный анализ, разница перевода, применение латинских букв.

Кіріспе

Жалқы есімдер дегеніміз адам, жер-су аттары және басқа да арнаулы аталатын есімдер болып табылады. Жалқы есімдер тек бір жеке-дара затты басқа заттардан ажырату үшін қойылған есім ретінде қолданылады. Жалқы есімдердің өз классификациясы бар. Орыс ғалымы О.И. Фоякованың тұжырымы бойынша, жалқы есімдер іштей антропонимдер, зоонимдер, топонимдер, космонимдер, хрононимдер, теонимдер мен мифонимдер және хремотонимдер болып бөлінеді.

Жалқы есімдер белгілі бір ұғымды жеңіл игеруге септігін тигізеді. Алайда олардың өзіндік күрделі мағыналық құрылымы, формасы және этимологиясы бар. Жалқы есімдерді екінші бір тілге аудару барысында көбінесе оның өзіндік мағынасы жойылып кетеді. Аталған сөзді (атау-терминді) аудармашы терең меңгермеген жағдайда, жалқы есімдер өзге тілдік ортаға аударғанда түпнұсқа тілінің идентификациясы үлкен өзгеріске ұшырайды. Жалқы есімдерді бір тілден екінші тілге аудару барысында ол есімдердің өн бойында жинақталған ұлттық бояуды толыққанды жеткізу өте маңызды.

Аударма теориясы мен практикасының негізін салған ғалым А.В. Федоровтың пайымынша, жалқы есімдерді аударғанда транскрипция, транслитерация, калькалау тәсілдері және жанама аударма амалдары қолданылады. Аударма практикасында жалқы сөздерді аударғанда әсіресе семантикалық, сөз жасаушы және фразеологиялық калькалар белсенді қолданылады. Топонимдердің құрамына енген сөздердің құрамдас бөлшектердің өзара байланысы да әр тілде әр түрлі болып келеді. Сондықтан атау сөздер бір тілден екінші тілге аударылғанда, әр тілдің өздеріне тән ерекшеліктері байқалып тұрады. Олай болса, біз осындай теория негізінде профессор Су Бейхайдың «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты монографиясының қазақша аудармаларын зерттеуді алға қойып отырмыз. Өйткені ғалымның аталмыш еңбегі қазақ мәдениетінің тарихын то-

лық қамтыған іргелі еңбек. Сондай-ақ «Қазақ мәдениетінің тарихының» аудармасы қазірге дейін зерттелген жоқ. Біз бұл мақаламызда тек монографиядағы жалқы есімдердің аударылуына арнайы талдау жасауды жөн көріп отырмыз. Себебі, жалқы есім, терминдер аталмыш еңбектің ғылымилығы мен мәдени құндылығын көрсететін басты фактор болып табылады.

Негізгі бөлім

Су Бихай (Әсілгі аты-жөні Ван Рэнънань, 1915 жылы 23 қарашада Қытайдың Цзиянсу провинциясы Уши ауданында (қаласында) дүниеге келіп, 1999 жылы 30 мамырда Үрімжіде өмірден өткен) – Қытай Халық Республикасы (ҚХР) Шыңжаң университетінің профессоры, белгілі тарихшы, танымал қазақтанушы ғалым.

Су Бейхайдың қоғамдық қызметі және оның қазақ тарихы жөнінде жазған еңбектері туралы зерттеу мақаласын ғалымның 90 жылдығына орай жазғанбыз [1]. Одан бері ғалымның жарияланбаған еңбектері жарық көріп келеді. Өткен жылы (2017 ж.) тарих ғылымының докторы Жігер Жәнәбілұлының баспаға дайындауымен, ол кісі көзі тірісінде көп қағажу көріп баспадан шықпай қалған 4 томдық «Қазақтың тұтас тарихы» («哈萨克通史 – Hasake tongshi») атты өте көлемді еңбегі үлкен екі том болып Алматыда қытай тілінде баспадан шықты.

Профессор Су Бейхайдың зерттеу саласы өте кең болған. Ол қазақ тарихын зерттеумен қатар, Қытайдың Баты сөңір (Циюй) тарихын, Шыңжаң тарихын, ұйғыр, моңғол тарихын да зерттеді. Нәтижеде оның қаламынан 13 томдық ғылыми еңбек пен 200-ден астам ғылыми танымдық мақалалар дүниеге келді. Соның жартысынан көбі қазақтар жөнінде жазған дүниелері. Оның ішінде ол «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты көлемді монографияны жазуға қырық жылдан астам уақытын жұмсаған. Бұл еңбек 1989 жылы Шинжияң университеті баспасынан шықты [2]. Бұл еңбек Қазақстанда Тұрсынхан Зәкеннің аудармасымен 2001 жылы Алматыда Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы баспасынан жарық көрді [3], Қытайда Асқар

Молдашұлы мен Құсыман Қасымұлының аударуымен 2005 жылы Үрімжі қаласы, Шин-жияң халық баспасынан шықты [4]. Бұл еңбек қазақ мәдениетінің қалыптасқан қайнар көзінен тартып қазіргі заманға дейінгі дамуын кешенді түрде, жүйелі зерттеген бірден бір ғылыми еңбек болғандықтан қазақ оқырмандарының жақсы қабылдауына ие болды. Сондай-ақ тарихшы ғалымдардың жоғары бағасын алды [5]. Сондай-ақ Қазақстан халқының да аса зор қызығушылығын тудырған еңбек.

Су Бейхай қазаққа кеңінен танымал ғалым, ол жарты ғасыр бойы қазақ тарихын зерттеумен айналысқан және қыруар зерттеу еңбектерін жазған оқымысты. Ол өзінің бұл көлемді еңбегін қытайдың мол жазба деректеріне және Қытайдағы қазақ аудандарын аралап жүріп, ғылыми-зерттеулерінің жемісі, аталған тақырып бойынша кешенді түрде зерттелген еңбек.

Мұнда Су Бейхайдың қытай жазбаларындағы қазақ мәдениетіне қатысты ерте заманнан қазірге дейінгі деректерді ғылыми айналымға енгізді, бұл монографияның ғылыми құндылығын одан ары асыра түскенін атап айтуға тиіспіз. Әрине, ол қазақ тарихын зерттеуде тек жазба деректерді ғана негізге алған жоқ, сонымен қатар, қазақтың арғы-бергі ата-бабалары өмір сүрген кең-байтақ сахардағы жартас суреттерін зерттеп, салыстырып талдау жасады, қазақтың арғы тегі мен байырғы мәдениетінің қайнаркөзін ашып көрсетуі – аталмыш еңбектің басты жаңалығы болып табылады.

Ғалым жартас суреттерін сөйлету арқылы Еуразиядағы көшпенділердің ежелгі замандағы материалдық мәдениетінің формасы мен мазмұнын, оның рухани мәнін ашып көрсетті. Сол арқылы ол ерте замандағы көшпенділердің тарихи мәдениетін қазақтардың әлі күнге үзбей жалғап келе жатқанын дәлелдеп көрсетеді.

Ал, біз қарастырып отырған жалқы есімдер «Қазақ мәдениетінің тарихында» байырғы заманнан бері көп кездеседі. Ол атаулардың барлығы қытай атаулары емес, кейбірлері қытай тіліне енген көшпенділердің сөзі және басқа да этностардың тілдерінен енген есімдер. Оларды қазақ тіліне қайта тәржімалауда аудармашылар көбінесе транскрипция, транслитерация, калька әдістерін қолданған.

Қытай тілінің грамматикасы мен қазақ тілінің грамматикасы мүлде ұқсамайды, сондықтан жалқы есімдерді дәл беру аудармашылар үшін оңайға түспейтіні анық. Кез келген аудармашы қытай тіліндегі жалқы есімдерді, қазақ тіліне қалай дұрыс аудару керектігін алды-

мен жақсы ойлануы керек [6]. Жалқы есімдерді, реалияларды аудару барысында белгілі бір әріптердің немесе дыбыстардың екінші бір тілде болмауына байланысты фонетикалық алмасулар кездесіп тұрады. Аталмыш еңбекті қазақ тіліне аудару барысында жиі кездесетін географиялық атаулар, адам есімдері және реалиялар екінші тілге әр түрлі жолмен аударылған.

Калька тәсілі арқылы аудару. Мысалы: қымыз – 马奶, көкпар – 叼羊, қыз қуу – 姑娘追, беташар – 揭面纱礼, ораза айт – 开斋节 – т.б.

Транскрипция тәсілі арқылы аудару. Мысалы: Керей хан – 克烈汗, Жәнібек хан – 贾尼别克汗, Қорқыт 廓尔库特, Сарматтар – 撒尔马希安人, Қаңлы – 康居, Қыпшақ-克普恰克人, Орхон Енисей ескерткіштері – 鄂尔浑, 叶尼塞碑, Ақындар айтысы – 阿肯对唱会, Шаманизм – 萨满.

Ал географиялық атауларды (топонимдерді) аударуда түркі тілінен қытай тіліне енген атауларды керісінше транскрипциялап аударған. Мысалы: Қызылтау 克孜勒套(红山), Қаратас 哈拉塔斯(黑石头), Ақтөбе – 阿克吐别 – деп, бұрынғы қалпында келтірген. Қытай тілінде өзге тілден кірген атаулар қытай тілінің өзіндік дыбыс үндестік заңына сай жасалған. Мұндай жағдайдағы аудармада көбіне кірме сөздің шыққан тіліне қарай аударуға назар аударған, мысалы «Saka» – 萨迦, Мөде тәңір құт Мөде – 冒顿单于 деп аударылған.

Аралас тәсілі арқылы аударылған, яғни семантикалық және транскрипция. Мысалы, 阿尔泰山 – Алтай тауы, Отырар қаласы – 讹答刺城, Тяньшань тауы – 天山, Қазақ хандығы – 哈萨克汗国.

Кейбір географиялық атаулар аудармада түпнұсқадан мүлде басқаша аталады. Мысалы, Жоңғо – 中国 – Қытай мемлекеті, ханцзу – 汉族 қытай ұлты, дала, сахара – 草原.

Су Бейхайдың «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты еңбегін қазақ тіліне тәржіме жасаған аудармашылар Т. Зәкенұлы аудармасында «中国» деген атауды «Қытай» деп аударса, Асқар Молдашұлы мен Құсыман Қасымұлының аудармасында – «Жұңго» деп аударған. Өйткені «中国» – Zhongguo-ны Қытайдағы басқа ұлттар «Жұңго» деп, дыбыстық аудармасы бойынша алған. Ал «Жұңго» деген сөз қазақстандықтарға бейтаныс, себебі, Zhongguo-ны «Қытай» деп атау орыс тілі арқылы қазақстандық әдебиеттерге енген. Сондықтан аудармашылардың өз елінің оқырмандарына түсінікті, дағдыға айналған атау бойынша аударғанын түсінуге болады.

Бірақ «Қазақ мәдениетінің тарихындағы» жалқы есімдердің екі түрлі аудармасында айтарлықтай айырмашылықтардың сақталғаны байқалады. Төменді салыстырып көрейік.

Түпнұсқадағы атау	Асқар Молдашұлы аудармасы	Т. Зәкен аудармасы
河西走廊	Хши кәридорі (1-тараудан)	Хыши дәлізі (1-тараудан)
乌特肯	Үтүкән (3-тараудан)	Үтікен (Өтікен) (3-тараудан)
葱岭山	Батыстағы Көкарт тауы (6-тарау, 1-тарауша)	батысқа қарай көшіп, «Сарымсақты асуы жаққа» (Сұнлин) (6-тарау, 1-тарауша)
疏勒	сұлы (6-тарау, 1-тарауша)	сулы (6-тарау, 1-тарауша)
赤谷	Чыгу (Шигу) қаласына келуі табиғи түрде (6-тарау, 3-тарауша)	Қызылқорғанда (қытайша Шигу шың-Ыстықкөл маңында – ауд. (6-тарау, 3-тарауша)
碎叶	Суияп (7-тарау, 2-тарауша)	Сұяп (7-тарау, 2-тарауша)
乌尔汗河畔的河西赛丹	Орхон өзені ағарындағы Хошұсайдам (7-тарау, 3-тарауша)	Орхон өзені бойынан Хошсайдам (7-тарау, 3-тарауша.)
姚班	Япбан (6-тарау, 1-тарауша)	Юе бан (ефталиттер), (6-тарау, 1-тарауша)
客盘托	қауанта (6-тарау, 1-тарауша)	Кепәнто (6-тарау, 1-тарауша)
辟夏木沙	пышамшан (6-тарау, 1-тарауша)	пшәмшән (6-тарау, 1-тарауша)
康乐	чес, (6-тарау, 1-тарауша)	қанкыл (6-тарау, 1-тарауша)
粟特一类居民	соғды сықылды елдер (6-тарау, 1-тарауша)	соғды тектес елдер (6-тарау, 1-тарауша)
塔拉斯城	Талас қалалары (7-тарау, 2-тарауша)	Дарос қалалары (7-тарау, 2-тарауша)
新石壁画·地理	«Жаңа Таңнама. Жағрапия» (7-тарау, 3-тарауша)	«Таңнама. Жағырапиялық баян» (7-тарау, 3-тарауша)
北庭	Бесбалық бас тұтық мекемесі (7-тарау, 3-тарауша)	Бей-тин басқарған (7-тарау, 3-тарауша)
驿站	қарауылдар (7-тарау, 3-тарауша)	тұрғы-бекеттер (7-тарау, 3-тарауша)
耶勒	Иелі (7-тарау, 3-тарауша)	Иели (7-тарау, 3-тарауша)
风楼	Фыңло қарауылы (7-тарау, 3-тарауша)	Фенло қарауылы (7-тарау, 3-тарауша)
沙伯	шабо қарауылы (7-тарау, 3-тарауша)	Сабо қарауылы (7-тарау, 3-тарауша)
江堡	Жамбалық (7-тарау, 3-тарауша)	Жаң-бау (7-тарау, 3-тарауша)
立德江	Лийтжиян (7-тарау, 3-тарауша)	Лиде-жиян (7-тарау, 3-тарауша)
吴载	ұзай (7-тарау, 3-тарауша)	Узай (7-тарау, 3-тарауша)
特列特河	Теректі өзені (7-тарау, 3-тарауша)	Баян өзені (7-тарау, 3-тарауша)
翼博湖	Еп көлі (7-тарау, 3-тарауша)	Ибо теңізі (7-тарау, 3-тарауша)
东林	Дұңлин (7-тарау, 3-тарауша)	Дұңлиын (7-тарау, 3-тарауша)
荒草坡	Қоғалы көлді, (7-тарау, 3-тарауша)	Хуаң сау по (Қоғалы көл) (7-тарау, 3-тарауша)
大漠	Дешті құмын (7-тарау, 3-тарауша)	Дамо (Үлкен құм) (7-тарау, 3-тарауша)
石启河	Шычи өзені (7-тарау, 3-тарауша)	Ши-чи хы (7-тарау, 3-тарауша)
玉骑岭	Иұчы асуы (7-тарау, 3-тарауша)	Юе Чилиң (арба асатын асу, бәлкім Талқы асуы-ауд) (7-тарау, 3-тарауша)
拱焯	Жешім қаласы (7-тарау, 3-тарауша)	Гүң-ие (жапон ғалымы Сұң Тяньчу мен қытай ғалымы Уаң Гобидың пікірінше – ауд) (7-тарау, 3-тарауша)
碎叶	Суияб (7-тарау, 3-тарауша)	сұяп (7-тарау, 3-тарауша)
祁连山	Чилан	Чилансан

Салғастырмалы талдау әдісі – аударманы зерттеудің жақсы тәсілі ретінде қолданып келеді. Аталмыш кітаптың екі аудармасынан байқалған айырмашылықтар, жалпы қазақ халқының өмір сүрген ортасына, еліне байланысты тілдік айырмашылықтардың қалыптасқанын көреміз.

Тарихи ғылыми еңбектерді аудару өте күрделі жұмыс. Өйткені ол сол халықтың тұтас тарихымен, оның барлық қоғамдық даму жағдайымен шартты түрде байланысты жалқы есімдер бір-біріне сіңеді. Әсіресе көп халқы бар ұлттармен мәдени, әдеби алмасулар болғандықтан оларда өзара тілдік ықпал болады. Сондықтан мәдениет тарихын аударудың маңызы ерекше, оған қойылатын талаптар да айырықша болады [7].

Аударма арқылы жалпы ұлттардың өзіндік танымдарын, рухани негіздерін, дүниетанымдарын, эстетикалық талғамдарын байқаймыз және олардан нәр аламыз. Мәдениет аралық коммуникация барысында әрбір ұлт өз талғамдары бойынша өзге мәдениетті қабылдап

отырады. Мұндай құбылысты «Қазақ мәдениетінің тарихынан» көруге болады. Аталмыш еңбектің аудармасынан жалқы есімдерді дәл аударудың қаншалықты маңызды екендігін түсінесіз.

Қазақстандағы ғылыми еңбектер көбінесе орыс тілінен аударылады, онда жалқы есімдер, атау терминдер сол қалпы қазақ тіліне көшіріп қояды. Ал қытай тілі мүлде басқаша, өйткені қытай кез келген жалқы есімдерді, атау терминдерді өздерінің сөз жасам заңдылығымен аударыды. Сондықтан оларды аударуда қайтадан кері транскрипциялауға тура келеді. Сондықтан аудармашылардың кері транскрипциялауына байланысты жалқы сөздер, атау терминдер әртүрлі болып шығады. Бұны жоғарыда келтірген мысалдардан аңғаруға болады. Қытай тілінен аударудағы бұл мәселені еліміз латын графикасына толық көшкенде ғана шешімін табады. Өйткені латын жазуы арқылы қытай тілін қазақшаға таранскрипциялағанда терминдер өте дәл беріледі.

Әдебиеттер

- Мұқаметханұлы Н. Су Бейхай және оның қазақ тарихын зерттеген еңбектері жөнінде. Ізденіс: тарих және замана. - Алматы: «Мерей», 2014. – 128 б.
- 苏北海: «哈萨克族文化史», 乌鲁木齐: «新疆大学出版社». – 1989, 556 页.
- Тұрсынхан Зәкеннің аудармасы. Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы баспасы, 2005.
- Асқар Молдашұлы, Құсыман Қасымұлының аудармасы. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Үрімжі: «Шынжаң халық баспасы», 2005, 857 б.
- Мұқаметханұлы Н. Су Бейхай және «Қазақ мәдениетінің тарихы». «Шынжаң Оқу-ағарту журналы» (Қытай тілінде). – 1990. – №4, 45-47 бб.
- Ли Шы. Қазақ тілінің тұрақты тіркестеріне қысқаша шолу. Тіл және аударма. – 1989. – №2. – 13-20-бб.
- Алдашева А. Аударматану: Лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының баспасы, 2001, 490 б.

References

- Muhametkhanuly N. Su Beikhai zhane onyng kazak tarikhyn zerttegen yembekteri zhoninde. Izdenis: tarikh zhane zamana. - Almaty: «Merei». -2014, 128 b.
- sū běi hǎi: «hā sà kè zú wén huà shǐ», wū lǔ mù qí «xīn jiāng dà xué chū bǎn shè». – 1989. – 556 yè.
- Tursynkhan Zakennyng audarmasy. Almaty: Duniyehuzi kazaktary kauymdastyngy baspasy. -2005.
- Askar Moldashuly, Kussyman Kasymulynng audarmasy. Kazak madeniyetining tarikhly. Urimzhi: «Shynzhang khalykh baspasy». – 2005, 857 b.
- Muhametkhanuly N. Su Beikhai zhane «Kazak madeniyetining tarikhly». «Shynzhang Oku-agartu zhurnaly» (Kytay tilinde). - 1990. №4, 45-47 bb.
- Li Shy. Kazak tilining turakty tirkesterine kyskasha sholu. Til zhane audarma. -1989. №2. -13-20-bb.
- Aldasheva A. Audarmatanu: Lingvistikalyk zhane lingvomadeni maseleler. –Almaty: Duniyehuzi kazaktary kauymdastyngyng baspasy. – 2001, 490 b.